

Е. К. БАЕТОВ, Ф. Ш. БИТҮРСЫН

## ЗАҢГЕРЛЕР ҮШІН СОТ-МЕДИЦИНА САРАПТАМАСЫН ТИІМДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ МЕН ҚЫЛМЫСТЫ АШУДАҒЫ МАҢЫЗДЫ РӨЛІ

А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

*ЖОО-дағы құқықтану мамандығы студенттері мен заңгерлер үшін сот-медицина сараптамасы пәнін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері және сот-медицина сараптамасы қорытындысының қылмысты ашудағы маңызды рөлі қарастырылған.*

Адам денесіне әртүрлі дәрежедегі жарақаттар салу немесе адам өлтіру сияқты кез келген қылмыстарды ашуда сот-медициналық сараптама қорытындысы маңызды рөл атқарады. Осы сараптама қорытындысы сот процесін жүргізуші соттың мемлекет атынан үкім шығаруына тікелей негіз бола алады. Сондықтан сот медицинасы пәнінің «құқықтану» мамандығында оқитын студенттерге қажеттілігін сот-медициналық сараптамасы жүргізілген кезде заң және медицина ғылымына бірдей жүгінетіндігін кең мағынада түсіндіру қажет. Сот медицина ғылымын алғаш рет 1690 жылы «Specimen medisina forensis» деген еңбегінде Bonn «сот медицинасы» деп атаған. Содан соң «Мемлекеттік дәрігерлік ем жүргізу» (medicina politico-forensis) деген атау ұсынылды, онда екі ғылымның сот медицинасы мен медициналық полицияның жиынтығы көрініс тапқан. Англияда және Британ достастығы деп аталатын елдерде «медициналық құқықтану» (jurisprudential medica) деген атау кең таралған. Ал Ресей мен басқа бірқатар елдерде сот медицинасы «сот-дәрігер ғылымы», «медицина-сот ғылымы», «дәрігерлік заңтану», «медициналық криминалистика» деп аталған. Сот медицина ғылымы зерттейтін пән мен объектілерде айырмашылық көп, өйткені олар сот медицина сараптамасының белгілі бір мемлекеттегі заң негіздерінен, мақсаттары мен міндеттерінен туындайды [1, 59-б.].

Қазіргі сот медицинасы – дербес медицина ғылымы, ол қылмыстық және азаматтық істерді тергеу мен сотта қарау кезінде сот әділдігі органдарында туындайтын медициналық-биологиялық мәселелерді зерттеп, шешіп отырады. Дәрігердің заңда белгіленген құқылық нормаларды сақтай отырып, сот-медицина ғылымының деректерін қылмыстық немесе азаматтық істер фактілерін зерттеу барысында нақты қолдануы мен тергеуі және сот органдарының өкілдеріне қорытынды беруі – сот-медицина сараптамасы деп аталады. Бұл сараптаманы атқаратын дәрігерлер сот-медицина сарапшылары немесе сарапшы-дәрігерлер деп аталады. Қылмыстарды тергеудің техникасы, әдістемесі мен тактикасы туралы ғылым – криминалистика сот медицинасымен ежелден-ақ тығыз байланысты. Бұдан көп жыл бұрын сот-медицина сарапшылары медицина криминалистика сараптамасы ретінде іс-тәжірибеге енген зерттеулер жүргізе бастаған. Сот медицинасы медицина пәндерінің ішінен патологиялық анатомиямен, патологиялық физиологиямен, рентгенологиямен және басқа да бірқатар клиникалық пәндермен, мысалы: терапиямен, педиатриямен, акушерлікпен, гинекологиямен, урологиямен, хирургиямен және венерологиямен, т.б. тығыз байланысты. Сот дәрігерлері бұл мамандықтардан сот-медицина сараптамасын жетілдіру үшін тікелей де, жанама түрде де пайдалануға болатын ең жаңа теориялық қағидалар мен тәжірибе жетістіктерін алып отырады. XX ғасырдың орта шеніне дейін сот медицинасы жөніндегі оқулықтарда оның негізгі бөлімдерін баяндаудың бірыңғай жүйесі болған жоқ. Әрбір пәнді өзінің ең маңызды және жетекші деп санайтын бөлімінен бастап келді.

1948 жылы М. Авдеев заңгерлерге арналған сот медицинасы оқулығында пәннің ғылыми негізделген жүйесін бірінші рет баяндап берді; ал оның 1959 жылы жарық көрген сот медицинасы курсына бұл жүйе одан әрі дамытылды. Пәннің дәйекті де айқын жүйесін жасауға ғылымда объективті түрде қалыптасқан заңдылықтарды көрсететін сот-медицина сараптамасы сенімді негіз болып табылады. Сондықтан да пәннің жүйеленуі сот-медицина сараптамасының объектілерімен тығыз байланысты [2, 62-б.].

Қазіргі кезде еліміздегі сот медицинасы пәнінің жүйесі мынадай:

- 1) сот-медицина сараптамасының заңдық негіздері және ұйымдастырылуы;
- 2) сырттан әсер етудің әр алуан түрлерінен денсаулықтың бұзылуы және зақымдануы;
- 3) тірі адамдарды сот-медицина тұрғысынан зерттеу (сараптама);
- 4) өлу және өлік өзгерістері; өлікті қарап шығу және сот-медицина тұрғысынан зерттеу (сараптама);
- 5) айғақты заттарды сот-медицина тұрғысынан зерттеу (сараптама);
- 6) айғақты заттарды медициналық-криминалистік тұрғыдан зерттеу (сараптама);
- 7) тергеу және сот істерінің материалдары бойынша сот-медицина сараптамасы;
- 8) медицина және фармацевтика қызметкерлерін қылмыстық жауапқа тарту туралы істердегі сот-медицина сараптамасы.

Сот медицинасы медицина ғылымына жататындықтан, медициналық жоғары оқу орындарының жоғары курстарында оқытылады, өйткені ол болашақ дәрігердің білім алуындағы соңғы буын. Ал әрбір дәрігер сот медицинасының негіздерін білуге тиіс. Оны білу жан-жақты дәрігерлік қызметке құқылық жағынан ой жүгіртуге ғана емес, сонымен қатар олардың сот-медицина сарапшысы міндетін сауатты атқаруына да көмектеседі.

Біздің заңдарымыз бойынша бұл қызметке сот әділдігі органдары кез келген мамандықтағы дәрігерді тарта алады. Сонымен қатар сот медицинасын заң оқу орындарының студенттері де оқиды, өйткені оның негіздерін білмейінше, тергеу және сот жұмысын жүргізу өте қиын. Әдетте, сот-медицина сараптамасының объектілері тірі адамдар, өліктер, айғақты заттар, тергеу және сот істерінің материалдары болып табылады.

Сот-медицина сараптамасының жиі кездесетін түрі – тірі адамдарды куәландыру. Бұл сараптама зақымданудың ауырлық дәрежесі, денсаулық жағдайы туралы, жыныстық қылмыстар жағдайында жынысты, сол сияқты жасанды аурулар мен өтірік ауыруды және басқаларын анықтау туралы мәселелерді шешу үшін тағайындалады.

Қазақстанда сот медицина сараптамасы ұғымының шығу тарихы, ғылым ретінде қалыптасу деңгейі және даму жолдары, сондай-ақ сот медицинасының дамуына үлес қосқан ғалымдар мен белгілі тұлғаларды тану мен тағайындалған сот медициналық сараптаманы жүргізудегі дәрігер-сарапшылардың құқықтары мен міндеттері және қызметтерін аша білу.

Қазақстан Республикасында ғылым ретінде сот медицинасы және сот-медицина сараптамасы ғылымының іс-тәжірибелік саласы ретінде сот-медицина сараптамасы республиканың денсаулық сақтау ісінің дамуы мен өсуінен шет қалдырылып отырған жоқ. Тарих қойнауына үңілсек, патшалы Ресей кезінде ғана емес, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында да Қазақстанда сот-медицина қызметін бірен-саран дәрігерлердің өз жұмысына қосымша атқарғанын көреміз. Мәселен, 1927 жылға дейін Қазақстанда сот-медицина сараптамасын кездейсоқ дәрігерлер жасап келді, ал олардың қорытындылары, негізінен алғанда, өліктерді сырттай қараумен шектелетін. 1928 жылдан 1933 жылға дейін Алматы қаласында М. В. Фрунзенің інісі Константин Васильевич Фрунзе округтік сот-медицина сарапшысы қызметін атқарды. Білімдар сот дәрігері болған К. В. Фрунзе республикада сот-медицина қызметін ұйымдастыру жөнінде бірқатар жобалар әзірлеген еді, алайда оларды жүзеге асыруына денсаулығының нашарлап, Қазақстаннан кетіп қалуға мәжбүр болуы мүмкіндік бермеді [3, 118-б.].

Қазақстанда сот-медицина қызметінің одан кейінгі бүкіл даму кезеңі Қазақ КСР-іне еңбегі сіңген ғылым қайраткері, профессор С. Сидоровтың есімімен байланысты. Ол Омбы мемлекеттік медицина институтының сот медицинасы кафедрасы жанында кандидаттық диссертация қорғағаннан кейін, 1935 жылдың қазан айында Алматы мемлекеттік медицина институтының сот-медицина кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалған еді. Сол жылы С. М. Сидоров республиканың Бас сот-медицина сарапшысы да болып тағайындалды, сөйтіп, оның алдына сот медицинасы кафедрасын құру жөнінде және республикада сот-медицина қызметінің тәжірибелік істерін жүзеге асыру үшін дәрігерлер даярлауды ұйымдастыру жөнінде күрделі міндеттер қойылды. Сот-медицина сарапшылары кадрларын дәрігерлерді Мәскеу, Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) және Киев қалалары медициналық жоғары оқу орындарының сот медицинасы кафедраларында мамандандыру жолымен даярлау жөнінде едәуір жұмыстар жүргізілді. Алайда дәрігерлердің көпшілігі Алматы мемлекеттік медицина институтының сот медицинасы кафедрасы жанындағы жұмыс орнында біліктілігін арттыру арқылы даярлықтан өтетін еді. Сот-медицина сараптама-

сының ғылыми және тәжірибелік жұмысы өзара тығыз байланысты болғанына қарамастан, оған С. М. Сидоровтың басшылық етуі арқасында, ғылым ретіндегі сот медицинасы мен сот-медицина сараптамасының осы қалыптасу және даму процесі кезеңдерінің ара-жігін ажыратып айтуға болады [4, 16-б.].

1935 жылы Алматы мемлекеттік медицина институты ғылыми кадрлар жөнінде ғана емес, оқу процесі үшін де қажетті базасы болмағанына қарамастан, сол кезде институттың патологиялық анатомия кафедрасының меңгерушісі болған профессор Б. Ф. Малышевтің бастамасымен сот-медицина кафедрасының бір шағын бөлме алғанын атап өткен жөн. Ал 1941 жылы кафедрада 6 адам болды. Бірақ Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін кафедра ассистенттерінің көпшілігі майданға кетті де, олардың орнын эвакуацияға келген дәрігерлер басты. Кафедра қызметкерлері жүргізген жұмыстардың жалпы токсикологиялық бағыты да ғылыми-тәжірибелік мәселелерін, атап айтқанда, айғақты заттарды сот-медицина сараптамасынан өткізу мәселелерін талдаумен ойдағыдай ұштастырылды. Мәселен, С. М. Сидоров шаштың теріс таңбаларын алудың, шаштың көлденең қимасын дайындаудың жаңа әдісін, сондай-ақ көміртегі тотығымен уланған жағдайда қанда карбоксигемоглобиннің болуына жаңа сынама ұсынды; сондай-ақ жергілікті саңырауқұлақтардан, өріксіктерінен улану диагностикасына сот-медицина сараптамасын жасаудың тәжірибелік мәселелері де талдап жасалды. Сонымен бірге асфикция мен қақалып өлудің патогномиялық белгілері анықталды.

Қазақстанда сот-медицина сараптамасының дамуы Алматы медицина институты сот медицинасы кафедрасының дамуымен және қалыптасуымен тығыз байланысты. 1935 жылы Қазақ КСР Денсаулық сақтау халық комиссариаты жөніндегі бұйрықпен өлкелік сот-медицина инспекторының қызметі белгіленді. Оған дейін сот-медицина сараптамасы Қазақ КСР Денсаулық сақтау халық комиссариаты кәсіптік емдеу басқармасының қарамағында болып келген еді. Алайда бақылау, кадрлар-даярлау мәселелерін айтпағанның өзінде, сот-медицина сарапшыларының қызметіне іс жүзінде ешкім басшылық етпейтін. Өлкелік инспекция жүргізген ұйымдастыру жұмысы республикадағы сот-медицина қызметінің жай-күйін өте қанағаттанғысыз деп тапты. Өйткені сол кезде республиканың ұлан-байтақ аумағында небары сегіз-ақ сот-медицина сарапшысы қызмет көрсеткен, ал олардың да тең жартысы бұл істі өз жұмысымен қоса атқарып жүрген дәрігерлер еді. 1935 жылғы ақпанда С. М. Сидоровтың Қазақстан дәрігерлерінің бірінші съезінде жасаған баяндамасы бойынша республиканың Денсаулық сақтау халық комиссариаты келесідей шешімдер қабылдаған. Олар:

1. Алматы медициналық институты сот медицинасы кафедрасының негізінде бас сот-медицина сараптамасы ұйымдастырылсын.
2. Сот-медицина сараптамасы үшін база салу қолға алынсын.
3. ҚИЭМА сот-медицина лабораториясы бөлімі сараптама штатына енгізілсін.
4. РКФСР Денсаулық сақтау халық комиссариатынан сот-медицина қызметін толықтыру үшін дәрігерлер бөлу сұралсын.

1941 жылға дейін сот-медицина сараптау мекемелерінде істейтін дәрігерлер санының жылдан-жылға артқаны аңғарылған. Сөйтіп Ұлы Отан соғысы басталарда олардың саны 61-ге жеткен еді, олардың екеуі ғана жұмысты қоса атқаратын. Соғыстан кейін де сараптама мекемелерінің штаттары өте баяу толықты. Мысалы, 1948 жылы 38 орынның 28-і ғана штатта істейтін сот-медицина сарапшылары болды. 1951 жылы Одақтық және Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрліктерінің бұйрықтарымен Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрлігі жанынан Республикалық сот-медицина сараптама бюросы, ал облыстық денсаулық сақтау бөлімдері жанынан облыстық бағыныстағы қалалар мен барлық селолық аудандарға қызмет көрсететін облыстық сот-медицина сараптамасы бюролары құрылды. Сөйтіп, сол кездегі аумақтық бөлініс бойынша Қазақстанда осындай 15 бюро жұмыс істеді. Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрлігінің 1957 жылғы 6 сәуірдегі бұйрығы республикада сот-медицина сараптамасы қызметін одан әрі нығайтуға бағытталды, онда бюролардың штаттарын нығайту, бірқатар облыстардың денсаулық сақтау бөлімдері жанынан облысаралық сот-медицина лабораториядарын ашу, оларды дәрігерлермен және фармацевтермен, қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету және т.б. көзделген болатын. Сонымен, жоғарыда атап өткеніміздей, сот медицинасын негізгі мамандығына айналдырған дәрігерлер саны жыл өткен сайын артып, лабораториялардың сот-медицина сарапшылары есебінен сот-медицина сарапшыларының штаттағы қызметкерлер саны да көбейді. Қазіргі уақытта Қазақстанда сот-медицина сарапшыларының

кәсіптік даярлығын жетілдіру үшін жақсы база бар. Республикада бес сот-медицина кафедрасы және патологиялық анатомия кафедралары жұмыс істейді. Қазақстанның сот медицина дәрігерлері орта есеппен әрбір 5-5,5 жылда біліктілігін арттырып отырады [5, 84-б.].

Сот-медицина сараптамасын белгілеу мен жүргізудің себептері мен тәртібі, сарапшылардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі Қазақстан Республикасының Қылмыстық істер жүргізу кодексі мен Қылмыстық кодексінде көрсетілген. Осы кодекстердің тиісті баптары сот дәрігерінің тәжірибелік сарапшылық қызметін реттейтін ұжымдық құжаттар: ережелер, нұсқаулар шығаруға негіз болып табылады. Сот-медицина сараптамасының жиі кездесетін түрі – тірі адамдарды куәландыру. Бұл сараптама зақымданудың ауырлық дәрежесі, денсаулық жағдайы туралы, жыныстық қылмыстар жағдайында жынысты, сол сияқты жасанды аурулар мен өтірік ауыруды және басқаларын анықтау туралы мәселелерді шешу үшін тағайындалады. Сот медицинасы медицина ғылымына жататындықтан, медициналық жоғары оқу орындарының жоғары курстарында оқытылады, өйткені ол болашақ дәрігердің білімін алуындағы соңғы буын. Ал әрбір дәрігер сот медицинасының негіздерін білуге тиіс. Оны білу жан-жақты дәрігерлік қызметке құқылық жағынан ой жүгіртуге ғана емес, сонымен қатар олардың сот-медицина сарапшысы міндетін сауатты атқаруына да көмектеседі. Әдетте сот-медицина сараптамасының объектілері тірі адамдар, өліктер, айғақты заттар, тергеу және сот істерінің материалдары болып табылады.

Сот медицинасы қылмыстық және азаматтық құқықтың ерекше бөлімдерінде қаралған қылмысты дәрежелену мәселелеріне қатысты келтірілген жарақаттардың дәрежесін анықтау мәселесін қарастырады.

Қорыта айтқанда, сот медицина саласын тиянақты дамыту қажет. Республикамыз бен облыс орталықтары және де республикалық маңызы бар қалалар сот-медицина саласын зерттейтін жаңа технологиялармен және сапалы мамандармен қамтамасыз етілетін болса, жасалынған қылмыстардың тез ашылуына септігін тигізіп тосқауыл болар еді. Сондықтан сот медицинасы негіздерін білу және тергеу, сот және адвокаттық тәжірибеде зерттеу нәтижелерін ұсталықпен қолдана білу жоғары оқу орнындағы заңгерлерді дайындау үшін алғышарт болып табылады. Бұл келешек заңгерлерге қылмыстық құқықтық процестің ықпалында болатын нақты және құқықты баға беруге, кәсіби түрде мамандар сот-медициналық сарапшылармен қарым-қатынас құруға, сарапшылық зерттеуде қамтылған олардың қорытындыларын қолдануға көмектеседі.

#### ӘДЕБИЕТ

- 1 Қаракөбенов К. Сот медицина негіздері. – М., 2000. – 59 б.
- 2 Авдеев М.И. Курс судебной медицины. – М., 1959. – 62 с.
- 3 Авдеев М.И. Судебная медицина. – 5-редакция. – М., 1960. – 118 с.
- 4 Концевич И.А. Судебно-медицинские аспекты врачебной практики. – Киев, 1974. – 16 с.
- 5 Тілеубергенов Е. Криминалистік сараптамаларда шешілетін сұрақтар. – Алматы, 2003. – 84 б.

*Е. К. Баитов, Г. Ш. Битұрсын*

#### МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ЮРИСТОВ ПО СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ И ЕГО РОЛИ В РАСКРЫТИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Рассматриваются методы обучения юристов и студентов юридических отделений вузов по предмету судебно-медицинской экспертизы и его роли в раскрытии преступления.

*Е. К. Baietov, G. Sh. Bitursinov*

#### THE METHODS OF LAWYERS ON A FORENSIC MEDICAL EXAMINATION AND ITS ROLE IN CRIME DISCLOSING

This article deals with the methods of lawyers and students of legal branches of high schools training on a subject of a forensic medical examination and its role in crime disclosing.